

AZ ÍROTT FORRÁSOK SZEREPE AZ ANYAGI KULTÚRA KUTATÁSÁBAN

Tálas István *Az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának tíz éve (1945–1955)* című, az *Ethnographiában* megjelent beszámolójában írta:

Az elmúlt években a források megismerésében is előbbre jutottunk. Szaktársaink jelentős része kutatásai során foglalkozott helyi, megyei és országos levéltári vagy kéziratári anyaggal s amellet, hogy a vizsgált kérdések a feltárt történeti adatok által elmélyültebben tisztázódtak, e kutatások egyszersmind történeti néprajzi tanulmányokat is eredményeztek, melyek egy bizonyos korszakon belül az anyagi műveltség néprajzi megragadását jelentik. De etnográfusok és történészek közösen is folytattak rendszeres forrásfeltárásokat, és az ilyen irányú munkának (...) interetnikus szempontból és a gazdasági és társadalmi viszonyoknak a népi kultúrában is döntően jelentkező behatása elemzése végett két időszakot kell mindenekelőtt átvizsgálni: a 15–16. századot, majd a hódoltság utáni 18. századot (TÁLASI, 1955, 109.).

Így alakult meg 1951-ben Belényesy Márta vezetésével az „Anyagi kultúránk a XV. században” elnevezésű munkaközösség, amely a 16. század elejének anyagi kultúráját is vizsgálta (gazdálkodás, építkezés, táplálkozás). E munkának sikerült, írja Tálas István, „a korszak kulturális fejlődésének útját és mértékét is meghatározni, illetve az akkori Európáéval összehasonlítani”. Ezzel kapcsolatban megállapítja, hogy az 1526 előtti magyarság kultúrájában

sok olyan vonást találunk, melyek a középkori Európa közös sajátja, s melyek az 1526 utáni, erősen elmaradott társadalmi és gazdasági fejlődés következtében népünkénél hosszú ideig fennmaradtak, sőt e középkori általános európai vonások az újkori magyarság műveltség vagonában már mint időközben etnikussá váló jegyek csapódtak le.

Tehát e munkálatok már eddig is elméleti gyarapodást jelentettek.

A másik súlyponti idő a 18. század. A Tálas István vezette tárgyi néprajzi tanszéken megalakult „Bél Mátyás munkacsoport” 1952-ben kezdte meg munkáját: Bél Mátyás kéziratot hagyatékának feltárását, szövegkritikai elemzését és nyomtatásban való megjelentetésének előkészítését. A *Tractatus de re rustica Hungarorum* mellett a szerző borászatról és visele-

tekről szóló kéziratait is felkutatta. Ezen túl Tálasi István fontosnak ítélte az „etnikai-táji” csoportok kialakulását megvilágító, migrációs és interetnikus kérdések vizsgálatát a korabeli írásos adatok alapján – Schwartner és Csaplovics munkásságának feltárását – a „Magyarország Európa kicsinyben” gondolat szerint.

Mi ezekben az években voltunk hallgatói, és teljesen természetesnek vettük, hogy a földművelés néprajzához hozzátartoztak Nagyváthy János megállapításai éppen úgy, mint Nagy Czirok László feljegyzései, melyek ugyancsak régebbi feljegyzésekre támaszkodtak. Pete Ferenc, Kállay Ferenc, Csaplovics János, Herman Ottó, Jankó János, Gyórfy István írásainak ismerete követelmény volt vizsgáinkon.

A Magyar Néprajzi Társaság megalapításának 90. évfordulóján Tálasi István a szakma jövőjéről ezt mondta megnyitó beszédében:

A mi tudományunk történeti tudomány, éppen ezért időtálló, s a fogyó élő adatközlő közeget egyre inkább felváltja a filológiai-történeti készültséget, nyelvtudást megkívánó kutatógárda munkája vidéken épp úgy, mint a fővárosban. Az általános elméleti és szakanyagi készültség mellett szükségesek olyan specialisták, akik értékes forrásként tudják felhasználni nemcsak a magyar, hanem a latin nyelvű forrásanyagokat; az ilyeneknek ismernie kell a magyarországi latinságot, hogy az oklevelek mellett a táj- és helytörténeti anyagot is bevonhassák a kutatásba, pl. megyei metális pereket, inkvizíciókat, fassiókat, historia domusokat, az uradalmi és közigazgatási, bíraskodási eljárások jegyzőkönyveit. (...) A most húszévesek 2000 után már élő anyag szűkében az említett források felé orientálódnak, s mindezek mellett még ott van számos archívum, legfőképpen az Etnológiai Adattár, amelynek állaga becslés szerint csaknem annyi, amennyi 90 év óta nyomtatásban megjelent, csak biztosítani kell az adatok nyilvántartását és hozzáférhetőségét. (TÁLASI, 1979–1980, 217.)

Tálasi elsősorban és kifejezetten a tárgyi kultúrát érintő történeti adatokra gondolhatott itt, de az azóta eltelt fél évszázadban egy-egy falu, táj történeti-néprajzi képének bemutatásában a kutatók felhasználták azokat a történeti, statisztikai és leíró forrásokat, amiket mára már csaknem mindenki nélkülözhetetleneknek tart. A legfontosabbak, a teljesség igénye nélkül: Pesty Frigyes helynévgyűjteménye, Fényes Elek, Galgóczy, Vályi országos áttekintése, a Borovszky-féle megyei monográfia sorozat, az országos statisztikai évkönyvek, *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen* kötetei. (Az utóbbihoz megjegyzem, hogy a Dunántúlról szóló kötetben Baksai Sándor néprajzi jellemzését rendkívül nagyra értékelem.) Sokan felhasználják már a megyei levéltárakban található, mintegy átlag tíz évenként végrehajtott megyei adóösszeírásokat, melyekben falvanként és azon belül családonként kapunk képet a népesség számáról és vagyoni helyzeté-

ról. Ezek közül az egyik leglényegesebbnek tartom az 1828-ban megejtett, az egész országra kiterjedő Regnicolaris Conscriptio-t, melyben nemcsak a vetések nagyságáról, az átlagtermésről és az átlag gabona- és borárakról, hanem a napszámberéről is tudósítanak, az állatállomány részletes bemutatásán túl. Az egyes falvakról felvett részletes táblázatok után a falu gazdálkodásának és jellemző tevékenységének bemutatására rövid, szöveges összefoglalást is találunk, melyek jelentőségét az érintett falu, táj jövőbeli sajátos gazdálkodásának tudományos megalapozására, a „hungarikumok” kimunkálására nélkülözhetetlennek tartok. Egyes megyéknek, tájaknak vannak sajátos, egyedi, néprajzilag értékes leírásai. Ilyenek Baranyában a II. József uralkodása idején a megye adminisztrátorának kinevezett Széchenyi Ferenc kérdőíves leírása 1785-ből, tudomásom szerint máig kéziratban maradt latinul (*Descriptio...*, 1785), valamint két történeti-néprajzi monográfia (Haas Mihály és Hölbling Miksa könyvei 1845-ből: HAAS, 1945; HÖLBLING, 1845), Tolna megyében pedig az 1818-ban minden faluba szétküldött, Egyed Antalféle kérdőívre beérkezett feleletek gyűjteménye, mely a Tolna megyei Levéltár kiadványaként már nyomtatásban is megjelent (CSERNA – KACZIÁN, 1986). Az egész ország paraszti faluközösségeinek megismeréséhez igen fontosak a helyi bíró vezette tanácsülési jegyzőkönyvek, melyek többnyire az uradalom irattárában maradtak fenn a bíró irataival, hasonlóan a református egyház presbitériumi jegyzőkönyveihez, melyeket sokáig őriztek a parókiákon. Sajnos az erdélyi, valamint a székely falutörvényekhez és községi jegyzőkönyvekhez hasonlóan, melyeket Imreh István dolgozott fel több kötetben (IMREH, 1973, 1983), hazánk más részeiből megközelítőleg sem rendelkezünk ilyen gazdag anyaggal.

Eddig a néprajzi kutatást gazdagító, annak történeti mélységet adó írott forrásokról volt szó. Ennek fordítottjáról is szólnék most: az írott, történeti adatokat helyesbítheti, kiigazíthatja a jelenben végzett néprajzi gyűjtés és az ennek alapján kialakított néprajzi szemlélet. Szerencsés esetben a kiigazítás jogosságát más – írott – források is alátámaszthatják. Például az általam igen nagyra becsült 1828-as conscriptio számadatainak a hitelességében, elsősorban az állatok száma tekintetében, kételkednünk kell. Például Komlón 1828-ban 57 családfőt írtak össze, 36 jobbágy mellett 21 zsellért. Ekkor ebben a faluban összeírtak 9 ökröt, 21 tehenet, 15 sertést és 31 kapás szőlőt, valamint 131 hold vetést is. Az utóbbi minden valószínűséggel a három nyomásban használt szántott határnak csak egyharmadát jelentette, csak az őszi gabonával bevetett részt. Kb. ugyanakkora lehetett a tavaszi vetésre használt, a felvétel idejében még vetetlen határrész, és ugyanakkora az ugarnak hagyott, szántatlan terület. Ekkora szántóterületet ennyi állattal megművelni lehetetlen. A falu vagyonának eltitkolása, az adó csökkentése érthetően érdekében állt minden egyes lakosnak. Két évvel később, minden családra kiterjedő vagyonösszeírást készített a falu bírójája, hogy a falura egy összegben kivetett hadi és házi adót a vagyoni állapotnak megfelelően, igazságosan ossza szét a lakosok között. Ebben nemigen csálhatott senki

javára, mert a lakosok jól ismerték egymás vagyoni állapotát és mindjárt tiltakoztak volna egyesek az igazságnak nem megfelelő besorolás ellen. E szerint 9 ökor helyett 109, a 21 tehén helyett 40-et és 38 lovat, 123 sertést, továbbá 237 kapás szőlőt írtak össze. Ezekhez az adatokhoz közel állnak a hasonló céllal készített bírói összeírások 1819-ből és 1831-ből. Ezek az összeírások az uradalom irataiban megőrzött bírói számadások közt maradtak fenn, az 1828-as megyei közigazgatás irataiban (Batthyány-Montenuovo lvt. 82. cs.; illetve *Conscriptio Regnicolaris* 1828). Egy jobbágygazdára így átlag 4 ígásállat jut, ennyi kellett akkor egy eke elé. Teleknagyságtól függően bizonyára voltak 6 és 4 ökrös gazdák is, a kisebb telekrésszel és csak 2 ökörrrel rendelkezők pedig összefogtak. Ebben az időben sokan már lovakkal is szántottak Baranyában. Ha egy falusi közösség műveltségét, értékrendjét már több oldalról is megismertük, megfelelő kritikával kell kezelnünk a faluról szóló más, írott forrásokat is. Például a már említett, Tolna megyei Egyed-féle összeírásnak a kérdései közt van egy ilyen is: „Mit csinálnak, mivel mulatják a lakosok az időt ünnep- és vasárnap?” A németajkú, „sváb” települések jegyzője erre a kérdésre nagyjából azt felelte, hogy „haszontalan mulatozással és tánccal nemigen foglalkoznak ünnepnap sem, hanem vasárnaponként a gazdák délután kimennek a határba, hogy megszemléljék, milyenek a vetések, mint áldja munkájukat a Teremtő”. Tudjuk azonban, hogy a Tolna megyei svábok is táncoltak és mulattak hagyományaik szerint, de ez nem illett bele abba a magukról kialakított képbe, hogy a sváb gazda – szemben a mulatozó, könnyelmű magyarokkal – csak hasznos és szorgalmas munkában keresi az örömét és megvet minden haszontalanságot. Nyilván a jegyző csak a falu előljáróinak jóváhagyásával írhatta meg feleleteit a kérdőívre (CSERNA – KOCZIÁN, 1986, 99., 128., 131., 140., 171., 174.). Az itteni svábságot jellemző megnyilatkozáshoz hasonlóakkal többször én is találkoztam gyűjtőmunkám során.

Másra figyel, mást tart fontosnak a néprajzkutató, mint amit a köztörténet-írás. Iskolai történelmi tanulmányaim során szerzett ismereteimet és történelmi tudatomat a néprajzi szemlélet, történeti és levéltári adatok néprajzi szemléletű értékelése átalakította. E kérdés több előadást, megvitatást, bővebb kifejtést érdemelne, most csak néhány kirívó ellentmondásra hívnám fel a figyelmet. Ez nem az írott forrásokat érinti általában, hanem azt, hogy bizonyos történeti adatokat, forrásokat egyes történészek elhallgatnak, illetve nem használnak fel. Nem annyira a szakutatók, egyes témák, korszakok alapos bűvárai, hanem a széles közönség, a társadalom történeti tudatát meghatározó tankönyvek és kézikönyvek szerzői. Erre a felismerésre jutottam a vízrendezések előtti ártéri gazdálkodás megismerésére irányuló több évtizedig folytatott kutatásaim során. Történeti tény, vagy azt dokumentáló irat tagadásával, cáfolatával nemigen találkozunk, de elhallgatásával, figyelmen kívül hagyásával igen, és ez bizonyos kérdések és kérdéscsoportok végső értékelését alaposan meghatározta. A vízrendezések, melyek már a 18. század közepén megindultak, bár ténylegesen sokezer holdnyi árterületet tettek

szánthatóvá – ezért olvashatjuk többször is, hogy ez valójában fölért egy második honfoglalással –, valójában a Habsburg Birodalom és a nagybirtokos urak érdekében végrehajtott földkisajátítás, földrablás volt a majorsági föld és a robotterhek további növelése céljából, amit számos törvény és törvénytelen hatalmaskodás tett lehetővé, és legfőképpen az 1767-es úrbéri rendezés törvényesített, így felelős jelen problémáink nagy részéért is. Ezzel születhetett meg a magyar majorsági nagybirtok, Európa egyik legtorzabb birtokszerkezete, a magyar társadalmat az elmúlt két évszázadban végzetesen megosztva éppen a válságok idején (ifj. BARTA, 1996, 64–65.). Ekkor akad meg a török háborúk során elpusztult tájakat visszafoglaló és benépesítő magyar nép lendülete, verik szét a faluközösségeket, alakul ki a nincstelen, a későbbi 3 milliós koldusréteg és a birtokos parasztság születéskorlátozása, az egykezés és a tömeges kivándorlás. Megtörik a magyar nép és kultúra bevándorlókat elmagyarosító vonzóereje, majd indul meg a magyarok kivándorlása, főként Erdélyből, s feloldódása a minket körülvevő népekbe (KISS, 1937; BERLÁSZ, 2010, 11.). Mindez nem kapott helyet az iskolai történelem-tanításban. Nemcsak a vízrendezések ellen tiltakozó, könyörgő levelek és a súlyos következményeket látnoki módon megjósoló, levéltárakban lappangó paraszti iratok maradtak említetlenül, hanem egész könyvek és a vízrendezésekkel kapcsolatba került vezető emberek megnyilvánulásai is. Így például Heinrich Ditz, bajor mezőgazda kritikus könyve a magyar mezőgazdaságról, melyet magyarul már 1869-ben és utána többször is kiadtak, valamint Széchenyi István és Vásárhelyi Pál aggodalmai a vízrendezések káros következményeivel kapcsolatban (DITZ, 1993). Nem állhatom meg, hogy nyomatékosan fel ne hívjam a figyelmet: zsákutcába került a magyar vízkezelés és árvízvédelem, megoldást csak a múlt tapasztalataira, a hagyományos ártéri gazdálkodás elveire építkező vízgazdálkodás jelenthet (ANDRÁSFALVY, 2010, 11–18.).

Ahogy az írott források segítik a néprajztudományt a teljes, történeti igazság megismerésében, ugyanígy az élő emlékezet néprajzi módszerű lejegyzése és felhasználása nélkül nem írható meg az eltelt évszázad hiteles történelme. Gondoljuk csak el, mennyit érhet az a történelem, amely az eltelt fél évszázadban lejegyzett, újságban, könyvekben, brossúrákban, statisztikákban leírt adatokra támaszkodna csak, és nem szólna a közös gazdálkodásra kényszerítésről, a kulák-listákról, a kitelepítésekről, beszolgáltatásokról, államosításokról, munkaversenyről és egyáltalán a terror önkényéről. Nemcsak a „hivatalos” iratok tartalmát kell felhasználásukkor szigorúan ellenőriznünk, hanem a legszemélyesebb „magán” iratokat, leveleket és naplókat is, mert nemcsak a politikai hatalmat kiszolgálók írtak valótlan, hanem az egyszerű ember is vigyázott arra, hogy ne írjon le olyan eseményeket, tényeket, melyek sérthetik, vagy szemben állnak a hivatalosan megengedettel. Sok levelet, naplót, feljegyzést semmisítettek meg félelemből, vagy írtak „virágnyelven”, hogy azokból csak a címzett értett meg valamit. A régmúltban is találtam erre példát. Számos 18. század elején keltezett határjárásban

rögzített vallomásból tudom, hogy szinte minden tolnai és baranyai német faluban 1704 előtt rácok, azaz ortodox szerbek laktak. Amikor ezeket a teljesen elhagyott falvakat az új, császárhű földbirtokosok megkapták adományul, ki kellett jelölni az egymás mellett lévő falvak határait. Ezeket a határokat csak a faluban lakók ismerhették. A kuruc-háborúk során elpusztult falvakban nem élt már senki, mikor azt az új birtokos megkapta. Ezért az új adománybirtokos elküldte embereit a Dráván túlra, ahová a török időkben feltelepedett rácok elmenekültek a kurucok bosszúja elől. Megkeresték az egykori bikali, kozári, szalatnaki stb. rác lakókat,apidíjjal felhozták őket, és azok bejárták az egykori határvonalakat, megújították a határjeleket, melyeket ifjabb korokban itt lakván megismertek és figyelembe vettek a legeltetésnél. A magyarul(!) készült jegyzőkönyvekben többször találkoztam ezzel a kifejezéssel: „a tanú jól ismeri a határt, mert a Rákóczi-zenebona előtt a faluban lakván, itt őrizte a sertéseket (...)”. Ma már csak találgatjuk, hogy vajon a jegyzőkönyvet író vármegyei írnok, vagy a talán magyarul is tudó szerb ember nem akarta nevéen nevezni a Rákóczi szabadságharcot, s lázadásnak sem volt kedve azt mondani. Párhuzamként: 1956 után a „hivatalosan” ellenforradalomnak nevezett felkelést a többség szégyellte volna használni, de szabadságharcnak sem merete nevezni, így született meg az „októberi sajnálatos események” kifejezés. Ugyanígy hajdúknak nevezték a 18. századi tanúvallomásokban mindazokat, akik fegyvert fogtak, mai kifejezéssel „partizánként” harcoltak a török, szerb martalócok, majd az idegen, császári német zsoldosok, labancok ellen. Ezeket az adatokat megerősítik a közelmúltban összegyűjtött helynevek: Hajdúútás, Hajdútemető, Hajdúkút stb. A helynevekhez hasonlóan a múlt népi kultúrájának megismerésében nagy segítséget jelenthetnek a földtani és archeobotanikai kutatások eredményei is. Így például rétegvizsgálatok és a talajokban fennmaradt szerves anyagok meghatározásával kimutatható, hogy a Duna–Tisza közének ma homokos felszíne alatt a középkorban igen termékeny, sokoldalúan használt talaj volt, melyen sokkal több állat élt meg, mint ma. Tolna megye Völgységi-járásában a 18. század végétől legelőként használt völgyekben a hódolttság előtt számos halastó létezett. Több helyen a „Halastó” dülőnév is őrizte ezek emlékét, bár már az első, katonai felmérés (1785) idején nyomát sem jelzik azoknak. A völgyfenekeket a közelmúltban több helyen is felszántották, és az eke tucatjával fordította ki a hálónéhezékeket. Egykori halastavak létezését az azóta elvégzett rétegvizsgálatok is bizonyítják (TÓTH, 2007). A sokoldalú történeti-néprajzi kutatásokat az írásos források mellett tehát már más természettudományos kutatások is kiegészíthetik. Ezek az elmélyült, sokoldalú kutatások a történelmi ismeretekén túl egy okszerű, környezetkímélő gazdálkodás jövőbeli megteremtésének alapjait is jelenthetik.

Summázva a címben megfogalmazott témával kapcsolatos gondolatokat, megállapíthatjuk, hogy az írott források megkerülhetetlenül fontos részei a történeti néprajzi vizsgálódásoknak, de azokat más, írásos forrásokkal és a néprajzi kutatás során nyert tapasztalatok és szemlélet alapján kell ellenőriz-

nünk, értelmeznünk. E módszer és szemlélet kialakításában Tálasi Istvánnak nagy szerepe volt. A népelet történeti-néprajzi vizsgálatának eredményeként kialakított szemléletet érvényesíteni kell még a történeti tudat kialakításáért felelős történelmi tankönyvekben és kézikönyvekben, például a vízrendezésekkel kapcsolatosan, az 1514-es „parasztháború” vagy az 1767-es úrbéri rendezés következményeinek értékelésében. Viszont a közelmúlt valós és teljes, az igazságnak megfelelőbb történetének megírásában elengedhetetlenül szükséges lesz felhasználni a néprajzi módszerrel lejegyzett és értékelt emlékezéseket, főként a vidéki Magyarország sorsáról, a történelmi paraszttársadalom megsemmisítéséről. Ez nem csak egy hiteles történelmi tudat kialakítása érdekében fontos, hanem jövőnk megalkotása miatt is.

IRODALOM

ANDRÁSFALVY Bertalan

2010 Természeti csapás – emberi felelősség. *A falu*, XXV, Nyár, 11–18.

ifj. BARTA János

1996 Magyarország mezőgazdaságának regenerálódása. In: OROSZ István (szerk.): *Magyarország agrártörténete*. 33–79. Budapest, Mezőgazda Kiadó.

BERLÁSZ Jenő

2010 A Mária Terézia-kori erdélyi kivándorlások szociális háttere. In: BÚZA János – MEYER Dietmár (szerk.): *Erdélyi jobbágyság – magyar gazdaság*. (Válogatott tanulmányok.) Budapest, Argumentum Kiadó. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 5.)

CSERNA Anna – KACZIÁN János

1986 *Egyed Antal összeírása és korrajza Tolna vármegyéből*. Szekszárd, Tolna Megyei Levéltár.

DITZ, Heinrich

1993 *A magyar mezőgazdaság. Népgazdasági tudósítás a kir. bajor Közmunka és Kereskedelmi Államminisztérium részére 1867*. Budapest, MTA Talajtani és Agrokémiai Kutató Intézete.

IMREH István

1973 *A rendtartó székely falu*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.

1983 *A törvényhozó székely falu*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.

KISS Géza

1937 *Ormányság*. Budapest, Sylvester.

TÁLASI István

1979–1980 *Néprajzi tanulmányok, írások*. Budapest, Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Tárgyi Néprajzi Tanszéke. (Dissertationes Ethnographicae III–IV.)

TÓTH József

2007 *Ősi épített tájak a Kárpát-medencében*. Budapest, Fríg Kiadó.

THE ROLE OF WRITTEN SOURCES IN THE STUDY OF MATERIAL
CULTURE

Written sources form an inevitably important part of historical ethnographic investigations as it was convincingly pointed out by István Tálasi, professor of ethnography of material culture. The data and interpretation of historical written sources have to be checked on the basis of other contemporary sources as well as experiences gained in course of ethnographic research. It is especially the drafts related to tax assessment that may be distorted as compared to reality, besides which the presentation and interpretation of events and laws of great importance could have been subject to one-sided, biased approach (e.g. cf. the presentation of the peasant war in 1514, law on copyholders in 1767 and water regulation work begun at the end of the 18th century).

Occasionally the presentation and interpretation of actions and events may be different in academic literature as compared to school books. In revealing the events and processes of the recent past it is going to be necessary to confront the recollections recorded with ethnographic methods with written sources especially in describing the termination of peasantry that was for a long time the most important subject matter of ethnography.